

Ж. М. Сердюк

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX-XX ст.

Висвітлена фінансова сторона діяльності першого повноцінного жіночого середнього навчального закладу в Одесі – Маріїнської гімназії. Розглядаються джерела її прибутків та статті витрат. Акцентовано увагу на деяких особливостях управління навчальним закладом та загальних проблемах середньої освіти на території підросійської України у вказаний період.

Ключові слова: жіноча освіта, гімназія, громадська ініціатива, Піклувальна Рада.

Освещена финансовая сторона деятельности первого полноценного среднего женского учебного заведения в Одессе – Мариинской гимназии. Рассмотрены источники ее финансирования и статьи расходов. Акцентировано внимание на некоторых особенностях управления учебным учреждением и общих проблемах среднего образования на территории подросийской Украины указанного периода.

Ключевые слова: женское образование, гимназия, общественная инициатива, Попечительный Совет.

The financial activity side of the first full value secondary female educational institution in Odessa - Mariinsky gymnasium- is lighted in the article. The sources of its financing and expenses articles are being considered. Attention is emphasized on some peculiarities of educational institution management and general problems of secondary education on the russian-controlled territory of Ukraine in given period.

Key words: female education, gymnasium, public initiative, the Board of Trustees.

На Заході вже у XVIII ст. турботу про шкільну освіту розділяли між собою держава, церква та суспільство. В Україні ж, як і у всій Російській імперії, до середини XIX ст. прерогатива у цій сфері належала виключно російському самодержавству. Тільки в період активізації суспільних рухів другої половини 1850-х рр.

до дії вперше вступає інший могутній фактор розвитку освіти – громадська діяльність, громадська ініціатива. З цього часу в освітньому процесі зароджуються та розвиваються два протилежних явища. З одного боку, держава намагається посилити свій вплив на школу. З іншого, – школа, освіта дедалі більше намагаються позбавитися контролю держави, трансформуючись в одну з найважливіших функцій суспільства. І чим ширше освіта наближається до сфери суспільної практики, тим жорсткішим стає державний контроль над нею та активнішими спроби влади задушити громадську ініціативу. Тобто, порівняно з країнами Західної Європи, в Україні державний фактор розвитку освіти протягом тривалого часу залишався домінуючим у силу специфіки державного устрою та особливостей історичного розвитку.

Сьогодні ми спостерігаємо все більшу комерціалізацію середньої освіти, але не завжди це проходить у правовому полі. В той же час відкриваються та успішно діють і офіційні приватні заклади середньої освіти. Діяльність одного з навчальних закладів, який успішно діяв майже без допомоги казни, маємо можливість прослідкувати в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Актуальність теми зумовлена існуючими проблемами у сфері середньої освіти та необхідністю їх вирішення. Але сучасні спроби реформування української школи мають спиратися не лише на новітні досягнення педагогічної науки та інноваційної педагогічної практики. Їх фундаментальною опорою повинен виступати також історичний досвід вітчизняної освіти, його демократичні та гуманістичні традиції. Успіх сучасних реформ залежить від того, наскільки вкорінені вони у цих традиціях, наскільки глибоко та масштабно вони вирішують як невідкладні сучасні проблеми, так і завдання, залишені їм у спадок радянською школою. Безперечно, що ознайомлення з попереднім досвідом середньої освіти на прикладі однієї з перших жіночих гімназій дозволить зробити ці спроби більш осмисленими та плідними, а вітчизняну систему шкільної освіти більш яскравою та різноманітною. Метою статті є простежити особливості утримання та діяльності жіночого навчального закладу за умов відсутності державної підтримки.

Загалом шкільництво в підросійській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. розвивалося під впливом ряду російських освітніх реформ. Зміни відбулися у початковій, середній, вищій освіті. Зокрема, реформа середньої освіти регламентувалась прийнятим у 1864 р. «Статутом гімназій і прогімназій». Встановлювались класичні і реальні гімназії, обидві із семирічним терміном навчання, а також класичні і реальні прогімназії (замість повітових училищ) – неповні середні заклади, програма навчання яких дорівнювала першим чотирьом класам гімназій. Гімназії і прогімназії були окремо чоловічими і жіночими. Перша жіноча гімназія (Фундуклівська) в Україні почала роботу 1859 р. в Києві [8, с. 127].

Під тиском громадськості з березня 1856 р. імператор Олександр II розпочав облаштування в губернських містах жіночих шкіл, наближених по курсу викладання до гімназій, для того, щоб довершити систему народної освіти. З 1860 р. жіночі школи (гімназії) переходять під керівництво опікунів навчальних округів та заснуються з їх дозволу у тих містах, де є можливість забезпечити їх існування за допомогою громадських або приватних внесків [13, с. 460]. Тобто, середня жіноча освіта у своїй основі зароджувалась і будувалась як неурядовий сектор вітчизняної школи. Така будова надає пореформеній системі освіти характер державно-суспільного феномену, зі складним сплетінням-протистоянням його державної та громадської складових [2, с. 183].

Кількість гімназій стрімко зростала. За даними центрального статистичного комітету за 1880 р. виявляється, що у 1858 р. у Російській імперії існувало лише чотири жіночі гімназії, а через двадцять два роки їх стало 262 [10, с. 16]. Це підтверджує, що такі навчальні заклади відповідали потребам суспільства. Проте треба зазначити, що рівень освіти у всіх середніх жіночих закладах (жіночі гімназії, єпархіальні училища, інститути шляхетних дівчат) був набагато нижчим, ніж у чоловічих. Жінки практично не мали доступу в університети і вищі технічні школи, для них організовувалися лише Вищі жіночі курси [8, с. 128].

Тим часом, Одеська міська дума, не бажаючи відставати від передової громадськості, вирішила заснувати власну жіночу гімназію для всіх верств населення. В той же час від пані Олександрри фон-Оглію, яка утримувала приватну гімназію, на-

дійшла вигідна пропозиція. На початку 1868 р. майно гімназії перейшло у власність міста за 5 000 крб [14, с. 15]. Причина, з якої дума зупинила свій вибір саме на закладі фон-Оглю, О. Маркевич пояснює тим, що це була перша жіноча гімназія в Одеському навчальному окрузі, яка до того ж користувалася непоганою репутацією в місті [9, с. 8].

З національно-політичних міркувань уряд підпорядковував Відомству імператриці Марії деякі з тих жіночих гімназій, які утримувались за рахунок громад, особливо у національних окраїнах. Відповідно їм присвоювали звання Маріїнських для підвищення авторитету [2, с. 143]. На початку 1869 р. така монарша милість була дарована й Одеській жіночій гімназії. Високе звання Маріїнської поклало на Піклувальну Раду обов'язок докласти всіх зусиль, щоб навчальний заклад відповідав своєму статусу [9, с. 20]. У 1870 р. статус гімназії та звання Маріїнської отримало також Катеринославське жіноче чотирикласне училище [18, с. 52].

Історичні джерела стверджують, що в кінці XIX ст. уряд Російської імперії виділяв на жіночі гімназії менше 10 % необхідної для їх утримання суми. Решта 90 % витрат припадали на частку земств, міст, різноманітних товариств та установ, а також приватних осіб [1, с. 2].

Одеська Маріїнська жіноча гімназія відповідно також утримувалася коштами міста та за рахунок плати за навчання без допомоги державної казни. Міська управа щорічно виділяла 14 тис. крб, причому ця сума повинна була поступово зменшуватися зі зростанням прибутків гімназії [5, арк. 90]. Плата за навчання у 1881 р. складала 40 крб на рік, а разом з необов'язковими предметами – 60 крб. При цьому витрати, приміром, за поточний рік склали 35 775 крб [6, арк. 114]. Головна стаття доходів гімназії у 1880–1889 рр. – збір плати за навчання. На 1913 р. вона складала вже 81,3 %. При цьому головна стаття видатків – оплата праці персоналу (69 %); господарські витрати (8 %); ремонт та перебудови будівлі (5,8 %) [14, с. 21]. У 1868 р. Наглядова Рада вирішила власним коштом придбати для гімназії будинок державного боржника Гілля, в якому вона розміщувалась. Уряд погодився продати будинок за 20 000 крб з виплатою на 10 років [15, с. 13]. А у 1874 р. було прийнято рішення побуду-

вати новий будинок для гімназії за проектом архітектора Моранді вартістю 17 500 крб. Кошти були накопичені за кілька років із залишкових сум. Вийшло навіть на 6 000 дешевше. Також було відремонтовано стару будівлю (пофарбовано підлогу, побілено стіни, відремонтовано печі, куплено 117 нових парт та проведено воду у двір) [16, с. 1-2].

До переваг самофінансування навчального закладу можна віднести також високий рівень самостійності шкільної адміністрації при прийнятті важливих управлінських рішень. Наприклад, показники успішності в перші роки існування гімназії були досить низькі, що свідчило про слабку підготовку учениць. Педагогічна Рада вирішила запровадити перевідні іспити, залучила кращих педагогів та підвищила їм платню, а також замінила керівництво гімназією [15, с. 16]. З доповіді генерал-губернатора краю за 1871 р. видно, що збільшення заробітної плати педагогів дозволило місцевому освітньому начальству більш критично підбирати вчительські кадри, приділяючи увагу перш за все рівню знань, моральним якостям та педагогічним здібностям викладачів [3, арк. 26].

Архівні матеріали свідчать, що рухоме майно гімназії навіть було застраховане від пожежі на суму 17 800 крб [6, арк. 104]. Цікаво, що уряд (через брак коштів) не заперечував проти надання меценатської допомоги жіночим навчальним закладам. Так, при Одеській Маріїнській жіночій гімназії діяли приватні стипендії, якими користувалися найкращі учениці за рішенням Педагогічної Ради [12, с. 40–43].

Разом з тим, фінансові можливості місцевих громад були надзвичайно обмежені, щоб максимально задовольнити потреби в освіті. І хоча благодійність на розвиток освіти поширювалась серед представників усіх верств населення, кількість громадських шкіл зростала надто повільно. Це було пов'язано, окрім іншого, з недостатньою кількістю кваліфікованих кадрів [4, арк. 36]. Професія педагога не вважалась престижною в суспільстві через низьку оплату праці. Чоловікам, які її обирали, було важко утримувати сім'ю. А жінки, не маючи доступу до вищої освіти, були позбавлені прав викладати спеціальні дисципліни навіть у жіночих навчальних закладах, до яких, до речі, вимоги суспільства були послаблені, порівняно з чоловічими. Жіночим гімназіям доводилось конкурувати з чоловічими в залученні

кращих педагогічних кадрів, підвищуючи заробітну плату та пропонуючи гнучкий робочий графік. І хоча останнє часто шкодило навчальному процесу, авторитет навчального закладу підвищувався залежно від його викладацького складу. Так, в Одеській Маріїнській гімназії працювали і деякі викладачі Новоросійського університету. Але така практика була зумовлена не стільки необхідністю викладачів підробляти, скільки їх співчутливим ставленням до жіночої освіти та добрими намірами підтримати її.

До недоліків можна зарахувати також переповненість класів у громадській гімназії, порівняно з приватними жіночими навчальними закладами. Навіть забезпечені городяни не бажали витратити зайві кошти на освіту власних дочок, якщо можна було на цьому заощадити. Прохання про звільнення від оплати навчання надходили до Піклувальної Ради, вже при вступі до гімназії. Співчутливе ставлення до таких заяв призводило до того, що майже третина учениць навчалася безкоштовно. Педагогічна Рада гімназії, як більш компетентна у здібностях учениць, неодноразово порушувала перед Піклувальною Радою питання про необхідність скорочення відсотка звільнених від оплати та про необхідність самостійного прийняття таких рішень [6, арк. 82].

Звісно, в гімназії навчались і нужденні учениці, які потребували особливого ставлення, але Піклувальна Рада часто безпідставно звільняла від оплати ледачих, нездібних, невстигаючих учениць, з поганими звичками та нахилами, «яким місце в народному училищі або у швейній майстерні» [6, арк. 83].

Також зазнавав певної критики з боку суспільства принцип всестановості, який був покладений в основу організації Одеської Маріїнської гімназії, як і інших подібних до неї жіночих навчальних закладів. Батьки дворянок сумнівалися, що їх дочки отримають тут гідну освіту, а дівчата з незаможних родин гостро відчували різницю у атмосфері в сім'ї та школі і не завжди могли впоратися з почуттям безпорадності [11, с. 146-147].

Окрім того, в підросійській Україні у всіх початкових і середніх школах навчання проводилося російською мовою за навчальними планами й програмами, що діяли по всій імперії. Українська мова не вивчалася навіть як навчальний предмет. Для

російського уряду українського народу ніби й не існувало взагалі. Будь-які спроби відкрити українські школи чи бодай запровадити українську мову у народні школи зразу ж присікалися. За найменший прояв симпатій до української культури і мови вчителів звільняли з роботи. У 1876 р. було видано Закон про повну заборону української мови не тільки в школах, але і в суспільному житті взагалі. Наприклад, у Миргородській гімназії (Полтавщина) висіла табличка: «В стенах гимназии воспрещается воспитанникам говорить на малорусском языке» [8, с. 131].

На початку ХХ ст. у Росії і на територіях підросійської України склалася досить строката і заплутана система народної освіти: існувало понад 20 типів різних шкіл (державні і приватні, платні і безплатні, конфесійні і світські, чоловічі і жіночі). Ця система характеризувалася неузгодженістю навчальних планів початкових і середніх шкіл, наявністю шкіл-тупиків [8, с. 136]. При цьому з усіх типів середніх навчальних закладів, які фінансувались державою, у самому невідгданому становищі знаходились жіночі міністерські гімназії. Та й саме фінансування мало досить умовний характер. Так, у 1910 р. на утримання діючих в імперії 700 жіночих гімназій, підвідомчих Міністерству народної освіти, було витрачено близько 11 млн крб, з яких казна виділила лише 870 тис. крб. Решту суми складали громадські кошти, причому на першому місці була плата батьків за навчання [17, с. 114]. Ці цифри свідчать про те, що і надалі жіноча середня школа в Російській імперії, а отже, і в підросійській Україні, продовжувала розвиватись переважно як громадська.

Наростаючі проблеми освіти не могли залишитись поза увагою суспільства. У чотирьох найбільших губернських містах України – Одесі, Києві, Харкові і Катеринославі демократична громадськість активно боролася за підвищення освітньої ролі жіночих гімназій та спільне навчання, вимагала збільшення урядових асигнувань на потреби жіночої середньої освіти та відкриття вільного доступу жінок до університетів. Важливим здобутком цієї боротьби стала поява та діяльність на східноукраїнських землях таких педагогічних часописів, як «*Педагогический вестник*» (Єлизаветград), «*Школьное обозрение*» (Одеса), «*Профессиональная школа*» (Київ), які хоч і видавалися російською мовою, але були орієнтовані на освітні проблеми, в першу чергу, українського народу, його школи та освіти [7, с. 57].

Держава всіма засобами намагалась обмежити вплив громадськості на школи, залишивши їй лише питання про їх утримання. Але, незважаючи на те, що всі громадські навчальні заклади суворо перевірялись МНП, а підручники та книги піддавались цензурі, саме в новій всестановій відкритій школі яскраво та результативно проявила себе громадська освітня ініціатива. І саме тут вперше зародились державно-суспільні органи управління школою в образі Піклувальних Рад. І саме в жіночих школах ці Ради отримали найбільші права [2, с. 202].

Таким чином, перші жіночі гімназії, засновані з громадської ініціативи, виявилися досить ефективними та відповідали потребам часу. У зв'язку з тим, що міські громади не могли утримувати достатню кількість шкіл, на допомогу прийшла приватна ініціатива. Кількість жіночих гімназій стрімко зростала, корінним чином змінюючи становище жінок у суспільстві, відкривши їм шлях до здобуття вищої освіти та професійної діяльності.

Отже, історія вітчизняної жіночої освіти дає безцінний досвід, який може бути використаний і сьогодні. Цей досвід свідчить, що основною мірою соціальної глибини, перспективності та одночасно соціальної захищеності будь-якої освітньої реформи є її відповідність соціально-економічним та освітньо-культурним потребам країни, а також потребам розвитку самої освіти; відображення в реформі різноманітних громадських запитів та інтересів; участь суспільства та педагогічного співтовариства у її підготовці та проведенні. Відродження традиції заснування приватних середніх навчальних закладів, у тому числі з роздільним навчанням, урізноманітнить вітчизняну систему освіти, підвищить її якість та суспільний авторитет і, можливо, сприятиме появі педагогічних новацій.

Бібліографічні посилання

1. *Витте Н. А.* Доклад по возбужденным Херсонским губернским земским собранием вопросам, касающимся народного образования / Н. А. Витте. – О., 1886.
2. *Днепров Э. Д.* Среднее женское образование в России / Э. Д. Днепров, Р. Ф. Усачева. – М., 2009.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1, оп. 174, спр. 6.

4. ДАОО. – Ф. 1, оп. 174, спр. 35.
5. ДАОО. – Ф. 47, оп. 1, спр. 5597.
6. ДАОО. – Ф. 47, оп. 1, спр. 6260.
7. *Зайченко І. В.* Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / І. В. Зайченко. – Л., 2002.
8. Історія педагогіки: курс лекцій. – К., 2004 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://pulib.if.ua>
9. *Маркевич А.* Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии 1868–1894 гг. / А. Маркевич. – О., 1896.
10. *Семенов Д.* Из пережитого в Мариинской женской гимназии / Д. Семенов // Рус. шк. – Кн. 3, март 1892 г.
11. *Сердюк Ж. М.* Из буднів Одеської Маріїнської гімназії / Ж. М. Сердюк // Матеріали третьої всеукр. наук. конф. «Людина у структурах повсякдення в історії України». – Луганськ, 2011.
12. *Сердюк Ж.* Організація середньої жіночої освіти в Одесі у другій половині ХІХ ст. / Ж. М. Сердюк // Матеріали міжнар. наук. читань «Південна Україна: козацька та після козацька доба (ХVІ – ХХ ст.)». – О., 2012.
13. Обзор царствования государя императора Александра II и его реформы. – СПб., 1871.
14. Образование народное в ведении городского общественного управления. – О., 1891.
15. Отчет о деятельности Попечительного Совета Одесской Мариинской общественной женской гимназии за 1868–1870 гг.
16. Отчет о деятельности Попечительного Совета Одесской Мариинской общественной женской гимназии за 1874 г.
17. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР конца ХІХ – начала ХХ в. – М., 1991.
18. *Яворницкий Д. И.* История города Екатеринослава: сокращенное издание / Д. И. Яворницкий [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://gorod.dp.ua>

Надійшла до редколегії 20.04.2013